

УДК 378.011.3-051:80]:81'342

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-13\(18\)-294-309](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-13(18)-294-309)

Кузнецова Галина Петрівна кандидат педагогічних наук, доцент кафедри української мови, літератури та методики навчання, Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка, вул. Києво-Московська, 24, м. Глухів, 41400, тел.: (050) 731-26-77, <https://orcid.org/0000-0002-3863-1911>

Караман Станіслав Олександрович доктор педагогічних наук, професор, Київський університет імені Бориса Грінченка, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, 04053, тел.: (096) 247-92-07, <https://orcid.org/0000-0003-3186-375X>

Караман Ольга Володимирівна кандидат педагогічних наук, професор, Київський університет імені Бориса Грінченка, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, 04053, тел.: (097) 287-11-77, <https://orcid.org/0000-0002-5662-4395>

ОСНОВИ ФОНЕТИКИ В ІНДІЙСЬКІЙ ЛІНГВІСТИЧНІЙ ТРАДИЦІЇ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНИЙ АСПЕКТ

Анотація. У статті констатовано, що малодослідженими в методиці навчання фонетики майбутніх учителів української мови і літератури є процеси еволюціонування звукової системи мови в історичних лінгвістичних традиціях, й індійській зокрема, проаналізовано генезу основ фонетики в Давній Індії, описано звукову систему мови, що була богонатхненною й слугувала засобом усного увіковічнення культурних надбань Стародавньої Індії – Вед. З'ясовано, що аналіз фонетичних явищ індійськими фонетистами здійснювався на засадах принципів партиципативності, фоноцентризму та споконвічної людяності мови. На підставі емпіричних досліджень породження мовлення укладено перші наукові праці з фонетики («Шикша», «Пратишак'я», «Чхандас», «В'якарана», «Нірукта», «Джйотиш», «Кальпа», «Брахмани», «Аштадх'яї» тощо), у яких простежено систему впорядкованої характеристики звуків ведичної мови (VIII–VI ст. до н. е.) без зв'язку з системою письма. Встановлено, що опис, класифікацію звукових елементів проведено на підставі анатомічного й атомістичного підходів, фонетичного методу та артикуляційно-акустичного принципу, які стали науковим фонетичним підмурівком у системі мовознавства. Особливою ознакою класифікації звуків ведичної мови визначено градуальність.

Зазначено, що звуки класифіковано: 1) за безконтактністю-контактністю органів мовлення: голосні, приголосні; 2) за місцем артикуляції: глоткові,

палатальні, церебральні, дентальні, лабіальні; 3) за задіяністю ротової порожнини: звуки внутрішнього утворення (повного, проміжного, легкого контактів, закриті, напівзакриті, відкриті); звуки зовнішнього утворення (за відкриттям і закриттям гортанної щілини: проточні/резонансні, вокалічні/невокалічні, придихові/непридихові, назальні/неназальні); 4) за проходженням струменя повітря та типом перешкод: вокоїди, зімкнені приголосні, «проміжні» напівголосні та щілинні; 5) за способом творення: глухі; глухі придихові; дзвінки; дзвінки придихові; носові. Простежено першопочатки зародження фонетичних термінів: варна (звук, тон, голосний звук), шадба (звук, слово), в'янджана (приголосний звук), акшара, брахман (звукоелемент, склад, складоморфема). Визначено, що основними методами опанування майбутніми вчителями української мови генези фонетики в індійській лінгвістичній традиції є методи та методичні прийоми суб'єкт-суб'єктної взаємодії в системі «викладач-студент-лінгвістична інформація».

Ключові слова: індійська лінгвістична традиція, фонетика, звук, класифікація звуків, фонетична термінологія, учитель української мови і літератури, теоретико-методичні основи.

Kuznetsova Halyna Petrivna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor at the Department of Ukrainian Language, Literature and Teaching Methods, Oleksandr Dovzenko Hlukhiv National Pedagogical University, Kyivo-Moskovska Street, 24, Hlukhiv, 41400, tel.: (050) 731-26-77, <https://orcid.org/0000-0002-3863-1911>

Karaman Stanislav Olexandrovysh Doctor of Pedagogical Sciences, Professor at the Department of Ukrainian Language, Borys Grinchenko Kyiv University, Bulvarno-Kudryavska Street, 18/2, м. Kyiv, 04053, tel.: (096) 247-92-07, <https://orcid.org/0000-0003-3186-375X>

Karaman Olga Volodymyrivna Candidate of Pedagogical Sciences, Professor at the Department of Ukrainian Language, Borys Grinchenko Kyiv University, Bulvarno-Kudryavska Street, 18/2, м. Kyiv, 04053, tel.: (097) 287-11-77, <https://orcid.org/0000-0002-5662-4395>

BASICS OF PHONETICS IN INDIAN LINGUISTIC TRADITION: THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ASPECT

Abstract. The article proves that the processes of evolution of the sound system of language in historical linguistic traditions, and Indian in particular, are little studied in the methodology of teaching phonetics to future teachers of Ukrainian language and literature. In this regard, the genesis of the basics of phonetics in ancient India is analyzed. It is proved that the language's sound system was divinely

inspired and served as a means of the oral perpetuation of the cultural heritage of ancient India — the Vedas. It is observed that the analysis of phonetic phenomena by Indian phoneticists was carried out based on the principles of participation, phonocentrism, and the primordial humanity of language. Based on empirical studies of the generation of speech, the first scientific works on phonetics (“Shiksha”, “Pratishakhya”, “Chandas”, “Vyakarana”, “Nirukta”, “Jyotisha”, “Kalpa”, “Brahmanas”, “Ashtadhyayi”, etc.) were compiled, in which the system of orderly characterization of the sounds of the Vedic language (VIII-VI centuries BC) without connection with the writing system was traced. It was found that the description and classification of sound elements were based on anatomical and atomistic approaches, phonetic methods, and articulatory-acoustic principles, which became the scientific phonetic foundation in the linguistics system. A special feature of the classification of sounds of the Vedic language is the gradation.

The sounds were classified: 1) by contact and non-contact of speech organs: vowels and consonants; 2) by place of articulation: pharyngeal, palatal, cerebral, dental, and labial; 3) by the involvement of the oral cavity: sounds of internal formation (full, intermediate, light contact, closed, semi-closed, and open); sounds of external formation (by opening and closing of the laryngeal slit: flowing/resonant, vocalic/non-vocalic, inspiratory/non-inspiratory, nasal/non-nasal); 4) by the passage of the air jet and the type of obstacles: vocoids, closed consonants, “intermediate” semivowels, and gaps; 5) by the way of creation: deaf, deaf inspiratory, voiced, voiced inspiratory, and nasal. The origin of phonetic terms is traced: varna (sound, tone, vowel sound), shabda (sound, word), vyanjana (consonant sound), akshara, brahman (sound element, syllable, syllable-morpheme).

It is determined that the main methods of mastering the genesis of phonetics in the Indian linguistic tradition by future Ukrainian language teachers are the methods and techniques of subject-subject interaction in the circle of “teacher-student-linguistic information”.

Keywords: Indian linguistic tradition, phonetics, sound, sound classification, phonetic terminology, Ukrainian linguistics teacher, theoretical and methodological basis.

Постановка проблеми. Реформування вищої освіти нині зумовлено не лише реалізацією Концепції «Нова українська школа», яка окреслює вимоги до якісної підготовки фахівців освітньої галузі, здатних до продуктивної діяльності в постійно змінюваних освітніх умовах на тлі глобальних викликів для України. Вища освіта, і педагогічна зокрема, модернізується ще й мовно, оскільки основним засобом професійної діяльності педагога є українська мова, яку сьогодні з гордістю та захопленням, до найглибших витоків її, хоче опанувати молодь, і не тільки українська. З-поміж інших усвідомлених спонук означене бажання породжене тим, «щоби непобіджена злими ворогами Україна розвивалася, утверджувалася українською» (за І. Франком).

Саме вчитель української мови і літератури покликаний формувати стійку до викликів часу українськомовну особистість, яка «своєю мовою пізнає і творить світ, виражає свої помисли і прагнення, своє індивідуальне єство, гуртується для праці і захисту (уточнення наше) у продуктивну силу і через яку усвідомлює себе громадянином однієї спільноти» [1, С. 39] – української.

За часи державної незалежності національна лінгводидактика сформувала потужні інструменти навчання української мови як поліфункційної знакової системи і національного надбання. Однак теоретичного і методичного перегляду потребують історичні основи породження мови і мовлення, з-поміж яких звукова система, підґрунтя артикуляційно-акустичної бази якої на високому рівні було сформовано більше ніж 2500 років фонетистами Давньої Індії. Діахронічний аналіз основ фонетики, створених в лоні індійської лінгвістичної традиції, дасть змогу майбутнім учителям українського мовознавства повправлятися з історичним та порівняльним методами дослідження фонетичних явищ, актуалізує методіку роботи з діахронічною інформацією з лінгвістики, сприятиме формуванню вмінь науково аргументувати різні фонетичні факти української мови з опертям на їх походження.

Актуальність дослідження зумовлена і порубіжністю проблематики – Веди як найстаріша пам'ятка давньоіндійської літератури є предметом вивчення як у вищій школі, так і закладах загальної середньої освіти, а це також спонукає до розгляду їх лінгвістичного аспекту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчує, що питаннями історії лінгвістичної думки Давньої Індії в українському мовознавстві опікуються Е. Швед (обґрунтовує значущість «Восьмикнижжя» Паніні у вивченні мови як системи); О. Хамрай (доводить, що давньоіндійська лінгвістична традиція в галузі фонетики має багато спільного із сучасною фонологією); Н. Руда (досліджує роль індійської лінгвістичної традиції в онтології мови, і її фонетичної основи зокрема). Вибіркову спорідненість української мови і санскриту обстоює С. Губерначук. Натомість К. Тищенко дещо заперечує пошук «прадавніх початків української мови» в лоні санскриту, оскільки «<...> нащадками давніх слов'янських діалектів полян, деревлян, сіверян, кривичів, дреговичів, далеминців, словінців є сучасні слов'янські мови – від української до чеської, македонської <...>. Це наше слов'янське мовно-історичне коло, у якому нам судилося бути довіку» [2, С. 72]. Водночас автор переконує, що «немає взагалі у світі «чистих» народів, будь-яка нація є продуктом взаємодії різних етносів, кожен із яких залишив у зоні контакту свої відбитки в мові, культурі й генах <...>, отожд людство має достатній інструментарій, щоб повернути собі історичну пам'ять» [2, С. 22].

У лінгводидактиці та лінгвометодиці праці щодо загальних основ історії генези фонетики проглядаємо в науковому доробкові З. Бакум, С. Карамана, О. Караман, Ж. Колоїз, О. Крижанівської, Г. Кузнецової, Л. Рускуліс, І. Хом'яка та ін.

Відтак, означене спонукає до науково-методичного занурення в простір не лише філологічних, але й лінгводидактичних дисциплін, до аналізу досить далеких теоретичних аспектів зародження фонетики (VIII–VI ст. до н. е.) на підставі емпіричних досліджень мовознавців Давньої Індії, до розроблення методичних основ опанування їх майбутніми вчителями української словесності.

Мета статті - на засадах лінгвогенетичного та аналітико-синтетичного методів дослідити генезу фонетики в індійській лінгвістичній традиції, обґрунтувати значущість історичного матеріалу в методичній системі формування фонетичної компетентності майбутніх учителів української мови і літератури, виокремити методи та методичні прийоми опанування основ діяхронічної фонетики.

Виклад основного матеріалу. В умовах реформування вищої педагогічної освіти, запровадження професійного стандарту «Вчитель закладів загальної середньої освіти» (наказ Мінекономіки України від 23.12.2020 № 2736) основою підготовки висококваліфікованого словесника визначено перелік загальних та професійних компетентностей (трудових функцій), успішне формування яких, на нашу думку, проектується оптимальними педагогічними умовами в освітніх установах. Ключову роль серед цих умов у процесі підготовки вчителя української словесності відіграють знання про лінгвістичні закономірності, і фонетичні передусім, та методи опанування цих знань.

Під лінгвістичними фонетичними закономірностями розуміємо корпус науково обґрунтованих законів про природу звуків, їх взаємодію, зміни, функції.

Сучасні українські лінгводидакти [3, С. 123–124] основою класифікації методів оволодіння лінгвістичними закономірностями, і фонетичними зокрема на ступені їх діяхронічного дослідження, визначають суб'єкт-суб'єктні взаємодії в системі «викладач-студент-лінгвістична інформація». Відповідно до яких виокремлено такі методи: пояснювально-ілюстративний (усний виклад матеріалу), евристична бесіда, проблемний виклад (спостереження здобувачів освіти над мовою), робота з інформаційними матеріалами (пошуковий), дослідницький (формувальний), метод проєктів.

З-поміж методичних прийомів формування фонетичної компетентності майбутніх учителів української мови і літератури найбільш продуктивними й доцільними вважаємо такі: лінгвістичний супровід, пояснення історичних явищ, гостьова лекція, лінгвістичне дослідження, презентація, індивідуальне моделювання, наукова доповідь, віртуальний екскурс, наукове консультування, фонетичний колоквіум, фонетичний практикум, розв'язування лінгвістичних задач тощо. У цьому контексті подаємо когнітивно-розвивальний матеріал з основ історії становлення фонетики в індійській лінгвістичній традиції, що становить теоретичний аспект розвитку

лінгвістичних закономірностей в генезі фонетики як галузі знань про звукову будову мови.

У процесі опрацювання наукових різногалузевих розвідок з'ясовано, що основи фонетики як учення про звук на емпіричному рівні розвитку сягають просторів Давньої Індії (VIII–VI ст. до н.е.). Джерелом мовознавчого матеріалу, що зацікавлює лінгвістів, літературознавців, індологів, санскритологів, лінгвофілософів різних часів (А. Анкетиль-Дюперрон, Т. Бенфей, Ф. Бопп, Е. Бюрнуф, М. Дешпанде, У. Джонс, Р. Рот, Л. Роше, Ф. де Соссюр, Г. Суїт, В. Томсен, Ф. Кнауер, Б. Кобилянський, А. Таксон, Г. Удовиченко, Ч. Уїлкінс, Г. Фальк, Дж. Р. Ферс, Дж. Фішер, О. Хамрай, Х. Шарфе, Б.-А. Шарфштейн, Е. Швед, А. Шлегель, Ф. Шлегель, В. Ярошовець та ін.), є сакральні за статусом Веди, Веданги, «Восьмикнижжя» Паніні, мова санскриту.

З лінгвістичного погляду Ведичні тексти пронизані морфемами і словами *vāk*, *vār*, *var*, що функціонують у лексемах на позначення «звука» (санскр. *vārṇa*), «голосного звука, тону, голосу» (санскр. *svara*) «мови, мовлення» (санскр. *Vāk*), які йдуть від Бога і мають незмінно втілитися в людині передусім на рівні усності, а не писемності (за А. Уїлке) [4], мовиться про партиципативність індійської культури і лінгвістичної традиції як основи взаємовідносин бога і людини).

Сполучення фонем/звуків *vāk*, *va*, *vā* на позначення ключових слів (імен богів, *devā* – божество) закономірно повторювалося у Ведах, створюючи гру слів і звуків як спосіб запам'ятовування змісту священних Вед. Наприклад, повторюються сполуки: *va*, *vā*; *ak*, *ac*, що є складниками імені богині Сарасваті – *Ṛ̥c* (*vak*, називний відмінок, корінь основної частини *vac* – «говорити»).

Формулювання назви трактату відомого граматиста Давньої Індії Яски (близько V ст. до н.е.) «Нірукта» (санскр. *Nirukta*) опирається на дієслово «*nirvac*», що означає «висловлюватися», «пояснювати», «встановлювати» походження ведійських слів (глос).

Заголовок граматики давньоіндійського лінгвофілософа Бхартрихарі (V – VI ст. н.е.) теж містить сполуку *vāk* – «Вак'япедія» [5] (санскр. *vākuarādīya* – «учення про слово і речення»). У граматиці опис Всесвіту здійснюється через семемі, пронизані складниками *vāk*, *vā*, *āc*, як-от: *vācua* – те, що має бути висловленим (звукова форма, або конкретна послідовність фонем; означене, план вираження) за допомогою слова, і *vācaka* – те, що висловлюється, або план змісту слова (означуване, сигніфікат). Процес озвученого і означеного дослідники індійської лінгвістичної традиції (В. Відунас, М. Емену, В. Лисенко та ін.) обґрунтовують через давньоіндійську рефлексію континуальності – того, що звучить (*svar*) неперервно, і дискретності, коли звучання переривається і таким чином усвідомлюється, «проявляється» (санскр. *vuaij*). Проявлення змісту пояснюється передусім через приголосні звуки, що позначалися терміном в'янджана (санскр.

vuajjana) [6, С. 108–109]. Приголосні звуки були в постійному фокусі дослідження індійських фонетистів, оскільки значно переважали кількісно голосні звуки, характеризувалися низкою диференційних ознак, мали великий дистрибутивний потенціал. Роль приголосних в індійській метамові проглядається і в «Шива-сутрах» Паніні, де лише їх визначено як маркери для межування сутр.

Досліджено, що в індійській філософії Даршана вайшешика простежується атомістичний підхід до структури мови, який ґрунтується на особливо кропіткому виокремленні звуків, їх класифікації, але не на підставі аналізу письма (як це було здійснено в грецькій лінгвофілософії), а на засадах усного переказування священного змісту Вед, особливо їх ритуальних формул (мантр). З огляду на це Ф. Стаал зазначає: «<...> переказування, рецитація мантр – виключно усний процес, при цьому докладалися всі можливі зусилля, щоб зберегти звуки їх <...>. Це засвідчує, що мантри ніколи не записувалися, вони навіть не є мовою, а певним зібранням священних звуків, і, можливо, без зв'язку зі смислом» [7, С. 301]. Серед широкого загалу науковців думка Ф. Стаала про те, що Веди не записувалися, викликала полеміку.

Важливою працею лінгвофілософського змісту є «Міманса-сутри» (санскр. मीमांस; *Mīmāṃsā* – «міркування», «дослідження»; сутра – санскр. इति; *sūtra* – «нитка», «лаконічний вислів») за авторством Джайміні (II тис. до н.е.), у якій звук є основою збереження інформації в просторі й часі, він створений для вічності Вед. Варто наголосити на тому, що майже всі філософські школи Давньої Індії підґрунтям породження мови вважали звук, слово та елемент, який різнить їх і водночас об'єднує.

Погляди мислителів-лінгвістів Давньої Індії на звук і слово англійський учений Т. Мурті інтерпретує так: «Якщо аналізувати вимовлений звук як слово, то це є змішування двох різних понять, приміром, душі і тіла людини» [8, с. 16]. Р. Робінс лінгвофілософські думки індійських мудреців коментує з опертям на інформативну функцію слова: «Слово – як душа, фізично втілюється в звукові, проте слово передає значення» [9 С. 48]. Підкреслюємо, що «особлива цінність думок філософів-мислителів Стародавньої Індії в тому, що звук за своєю природою притаманний живій істоті, він може виникати і зникати завдячуючи людині, він може вічно звучати з вуст людини для прославлення віри, для висвітлення речей» [10, С. 93], для знання шруті (*śruti* – «почуте»). Мудреці Давньої Індії через звуки, якими рецитувалися Веди, шукали «<...> слухного слова, що належить самій речі, отож сама річ набуває голосу в цьому слові» [11, с. 385]. Такий потяг до аналізу мови, як зазначає Г. Удовиченко, «<...> виник із практичних потреб культурного життя тогочасної Індії, мав практичну мету та імперичний спосіб інтерпретації фактів мови, однак досяг на той час високого рівня» [12, С. 8], який багато дослідників називають «цілком винятковим».

Лінгвофілософія Давньої Індії пояснює мову як створену Богом звуко-кодовану систему і подаровану людям, отож, як і інші лінгвістичні традиції, розгортає основи божественної теорії походження мови й породження мовлення, проте наскрізно обстоє думку про «споконвічну людяність мови» [10, С. 451–452], її призначення для людей. Відтак саме філософи, лінгвісти Стародавньої Індії, зосібна Паніні, довели, що «вивчати особливості фонетичної будови мови», промовляти священні гімни та мантри, відшукувати слова для називання речей та вічного розгортання їх у просторі й часі «без зв'язку з людством не має сенсу» [10, С. 93].

Спостережено, що давньоіндійські вчені (Паніні (VI ст. до н.е.), Вараручі (III або II ст. до н.е.), Катьяяна (III ст. до н.е.), Патанджалі (II ст. до н.е.), Бхартріхарі (V – VI ст. до н.е.) та інші) на засадах емпіричних досліджень набагато раніше ніж європейські визначили основні закономірності творення звуків людського мовлення. Спільним завданням було випрацювання правил детального опису звуків та артикуляційних ознак їх, визначення основних органів творення звуків, місця артикуляції, ролі способу звукопородження. Окрім цього, як зазначають Б. Захар'їн, О. Хамрай, «<...> розглядалися також інші фонетичні проблеми, приміром, кількісні протиставлення голосних і приголосних, опозиція складів за «вагою», характеристика тонів та їх взаємодія у слові, аспекти фонації тощо. Під час опису голосних звуків індійські вчені виходили з того, що основними голосними звуками є *a*, *i* та *u*, інші голосні класифікувалися як перехідні, довгота не вважалася диференційною ознакою». Означена інформація розроблялася передусім для точного усного відтворення богонатхненних Вед та їх потрактування [13, С. 112–113; 14, С. 83].

Для індусів Веди є священними, бо створені мовою богів і про богів (мовиться про 1099 богів). Відомо, що зміст їх спочатку в усній формі, а згодом – у писемній, передавався від покоління до покоління. Структуру священних Вед утворюють чотири канонічні тексти-«Самхіти» (санскр.: *saṃhitā* – зібрання): 1) «Рігведа», 2) «Самаведа», 3) «Яджурведа», 4) «Атхарваведа».

Окрім «Самхіт», складниками Вед є «Араньяки» (тексти для аскетів); «Упанішади» (санскр. *upaniṣad* – «сидіння поруч», «підсідання учня до наставника, щоб збагнути істину») – «езотеричне навчання» та «Брахмани» як коментарі до текстів «Самхіт».

Допоміжною літературою з потрактування Вед є Веданги, які містять шість частин, що сьогодні прирівнюють до перших наукових трактатів із розвитку мовознавчої галузі.

1) «*Шикша*» – тлумачить правильну вимову священних гімнів, сутр, мантр; є своєрідним коментарем посібників «Пратишакх'я» (санскр. *prātiśākhya* – окреме пояснення священного знання кожної із Вед), де закладено основи фонетики та фонології санскриту через «упорядковану за артикуляційним принципом схему-матрицю санскритських звуків без зв'язку з будь-якою формою писемності» [15, С. 35–38]. «<...> Із часом, як зазначає

М. Дешпанде, ця схема-матриця упорядкування звуків становитиме підґрунтя розвитку письма багатьох мов» [15, С. 35–38]. «Шикша» та «Пратишакх'я» вважаються найбільш ґрунтовним надбанням з аналізу фонетичних особливостей ведичної мови й санскриту як на усному, так і писемному рівнях.

2) «**Чхандас**» – опис метричних сутностей поезики (санскр. *chandas* – вірші), у якій простежено першоджерела розвитку просодії як науки та визначено предмет її дослідження – метрично значущі елементи мовлення – паузи, склади, здійснено спробу схарактеризувати їх за довготою і короткістю, наголошеністю і ненаголошеністю.

В. Лисенко, Л. Рену та інші доводять, що індійські лінгвісти на засадах атомістичного підходу намагалися регулювати довготу звуків та пауз під час рецитації Вед. З огляду на це «включали паузу в загальну хронометричну систему мовлення, яке звучить. Її одиницею вважалася матра, або мора, – найменший часовий проміжок, необхідний для вимовляння короткої голосної. Ці проміжки часу характеризували як звуки, так і паузи між двома звуками в континуальному (безперервному) потоці мовлення, тобто паузи, що не сприймалися на слух і відповідно дорівнювали $\frac{1}{2}$ і $\frac{1}{4}$ матри (мори)» [16, С. 20; 17, С. 251].

В. Лисенко переконує, що саме в цьому простежується пошук індійськими лінгвофілософами мінімальної одиниці – *ану і параману* (у філософії позначають «атом»), які є абстрактними теоретичними поняттями і не сприймаються на слух, але конче необхідні для того, щоб обґрунтувати дискретність (розчленованість, перервність) одиничних звуків. Навіть тоді, коли ми чуємо неперервне мовлення, і звуки зливаються один з одним в єдиний потік, вони дискретні, між ними є пустота; пауза – це зразок пустоти, якої начебто немає [16, С. 20].

3) «**В'якарана**» – дослідження граматичних основ санскриту; вважається, що її складником є праця Паніні «Аштадх'яї» («Восьмикнижжя»), у якому подано каталоги звуків / фонем як основу генерування різних форм мови.

4) «**Нірукта**» – мовознавчий твір Яски, попередника Паніні, посібник із тлумачення священних текстів на засадах принципу семантичного аналізу та лінгвістичної процедури «нірвачана» (санскр. *nirvacana* – «з'ясування змісту на основі вимовляння»). Зауважимо, що індійський мовознавець Яска зосереджував увагу на словесному наголосі, послуговувався фонетичним законом аналогії – порівнював звуки (варна), склади (акшара) у морфемі, простежував звукові зміни, які докорінно могли впливати на зміст слова, фрази Вед. Яска за сучасною термінологією вже створював «лексико-семантичні поля», що об'єднувалися спільною гіперсемою, приміром, Богиня Сарасваті. При цьому індійський мовознавець, «здійснюючи опір на семантику слова, переставляє звуки місцями, додає інші чи усікає, змінює їх, але не надає окремим звукам ніякого самостійного значення» [18, С. 88–89], не бере до

уваги фоносемантичний аспект звуків, до чого вдавалися греки, проте, упорядковуючи семантику слова (шабда), випрацьовує фоностилістичні відтінки. Такий фонетичний аналіз слів у лексико-семантичному полі чи лексико-семантичній групі дав змогу індійському мовознавцеві порівнювати слова та вибудувати теорію морфологічного закону про словоформу, започаткувати основи морфонології, спроектувати основи образного мислення, які з перебігом часу викристалізуються в художні тропи та стилістичні фігури, як-от: синкопа, афереза, апокопа тощо.

Синонімічні ряди слів у «Нірукті» Яски також є цікавими для дослідження генези фонетики, оскільки більшість із них (Сарасваті, Вак, Вагдєві, Вані, Вагишварі та інші) розпочинаються звуком, складом *Ūa*, *vā*, *vē*, чи містять склади, що повторюються. Це створює ефект алітерованого милозвуччя. Простежується чергування голосних *i/ē/āi* в коренях слів: *vidyā* (знання), *vidma* (ми знаємо) – *vēda* (я знаю) – *vāidyas* (учений).

5) «Джйотиш» – частина веданги, де аналізувалося минуле та передбачалося майбутнє на підставі священних звуків.

б) «Кальпа» («закон», «порядок») – одиниця виміру часу, день Брахми – бога творця Всесвіту, що стало основою породження поняття «брахмани», його полісемантичності. Давня індійська лінгвофілософія поняття «Брахман» (санскр. *brahmana* – «молитва»; «книга жреців»; «об'єктивна реальність»; «розкладання священних текстів на звуки»; «представники касти жреців») трактує як лексему, утворену за сучасною термінологією лексико-семантичним способом, коли багатозначність переходить в омонімію: творець Всесвіту, натхненний, двічі народжений, праведник, основна частина Вед, коментарі до Вед, назва однієї із чотирьох соціальних каст, філософська категорія, найдрібніший звуковий елемент тексту.

Як філософська категорія Брахман прирівнюється до Бога, Абсолюту, духовної субстанції, згідно з якою достеменною реальністю, що не має початку й кінця, є звук, слово (санскр. *śabdatattava* – «сутність мови» або «слово-сутність»), із яких розгортається Всесвіт. Отож, Всесвіт – це те, що має бути висловлене правильно озвученим словом (санскр. *ṽāśya*).

Спостережено, що в лінгвофілософських поглядах давньоіндійських лінгвофілософів, мовознавців (Бхартрихарі, В'яді, Вараручі Кат'яяна, Патанджалі, Чандра, Хемачандра), які тлумачили Веди, богиня Сарасваті також ототожнювалася з Брахманом, відповідно до якого найвищою реальністю, що не має початку й кінця, є Мова, Слово (санскр. *śabdatattava*: «сутність мови» або «слово-сутність»).

У «Брахманах» практично вперше проглядаються поняття фонетичних термінів: звука (санскр. *varna*), складофонемі (санскр. *akṣara*), складу (санскр. *akṣara*), фонемі (санскр. *sphoṭa*), наголосу-тону (санскр. *svara*).

За дослідженнями науковців (В. Відунас, Б. Кобилянський, В. Лисенко, Б. Захар'їн, С. Ольденбург, Н. Руда, Г. Удовиченко, О. Хамрай, Е. Швед та ін.),

з усіх трактатів-коментарів Вед саме у «*Праїшакх'ях*» (VI–II ст. до н. е.), розроблених Брахманськими школами жреців Стародавньої Індії для пояснення кожної із Вед, висвітлено досить високий рівень розвитку фонетики.

Фонетичні досягнення давньоіндійських мовознавців є вагомими насамперед у класифікаціях звуків, створених за артикуляційним принципом, завдяки якому відомості про вимову санскриту навіть детальніші, ніж давньогрецької та латинської мов [19, С. 4].

Доведено, що найдавнішою із п'яти трактатів «*Праїшакх'я*», які збереглися до нині, є *Rgveda-prāīśākhyā*. Саме в ній обожнюється мовлення як уособлення богині Сарасваті, простежується впорядкована класифікація звуків.

«Рігведа» [20] відома у двох редакціях – *Samhitāpāṭha* (самхіта) і *Padarāṭha* (падапатха). У першій представлено безперервний (континуальний) текст, членування якого здійснюється згідно з правилами взаємодії звуків у потоці мовлення (*saṅdhi*). У другій редакції текст дискретний – розділений, сегментований на окремі слова за морфологічними ознаками [6, с. 107–108; 14, с. 84].

Дихотомія «безперервний – сегментований» і стимулювала зародження та розвиток фонетики, правила якої «дали змогу відділити в середині текстів сегменти від пауз, перейти від “послівного” розчленування конкретного ритуального тексту до його “злитого” озвучування<...>» [13, С. 112; 14, С. 84]. Серед факторів, що стимулювали розвиток фонетики і як науки, і як дисципліни, Б. Захар'їн ще визначає «<...> потреби ритуальної практики, яка зобов'язувала як найточніше дотримуватися орфоепічних норм під час рецитації ведійських гімнів, створених архаїчною та вже малозрозумілою мовою <...>; прагнення жерців-брахманів зберігати священні тексти, що передавалися усно, та вивчати ці тексти з майбутніми поколіннями <...>. Підсумком систематичної роботи фонетистів стали <...> узагальнені правила, які характеризували артикуляцію звуків <...>» [13, С. 112], визначали ознаки, що відрізняють один звук від іншого. Серед таких ознак розрізнення звуків (варн) виокремлювалися: 1) місце артикуляції (стхана); 2) наголос (свара); 3) час звучання звука, швидкість (кала); 4) особливості вимови (праятна) і докладені зусилля, що диференціювали вимову дзвінких і глухих приголосних (анупрадана). Так, *a* коротке та *a* довге різнилися за часом вимовляння, *k* та *kha* – за швидкістю, *g* та *k* – за зусиллями щодо дзвінкості та глухості [16, С. 19– 27].

Як стверджують науковці (Т. Амірова, В. Вертоградова, О. Волошина, Б. Захар'їн, В. Іванов, В. Топоров, В. Лисенко, С. Тавастшерна, Ш. Поллок, О. Хамрай, Е. Швед та ін.), основою емпіричних досліджень, які проводили індійські фонетисти під час рецитації Вед, передусім був процес породження звуків у тілі людини: «кожному звуконародженню передують потік вітру як складник дихання, рух якого запускається в дію зусиллям, потім внутрішній вогонь штовхає потік повітря, яке активізує органи артикуляції, що виробляють звуки <...>. Звукотворення розпочинається з гортані (гортанні

звуки) через заднє і переднє піднебіння, корінь (гугуральні звуки), середню частину (палатальні звуки) і кінчик язика, який, поєднуючись із переднім піднебінням, утворює церебральні звуки; із зубами – дентальні; доторкаючись до губів – лабіальні. Форми одзвінчення, оглушення та назалізації приголосних пов'язувалися із положенням губ (відкрите, закрите, стиснене). Фонетичним критерієм визначення відмінності між голосними і приголосними є відсутність контакту та контакт між активними і пасивними органами артикуляції» [16, С. 18 –19].

Вочевидь, ґрунтовний аналіз процесу творення звуків став підставою для укладання системи звукових артикулянтів (легені, гортань, корінь язика, заднє піднебіння, переднє піднебіння, тверде піднебіння, м'яке піднебіння, зуби, губи). Індійські фонетисти органи мовлення диференціювали на активні «(клас інструментів) та пасивні (клас місць)». Це створило міцний підмурівок для здійснення класифікації звуків за місцем (санскр. *sthāna*) і способом (санскр. *prayatna* – «зусилля») творення.

Місце творення звуків (*глоткові, палатальні, какумінальні (церебральні), дентальні, лабіальні*) визначалося на підставі аналізу ланцюга руху повітря з легенів через гортань до кореня язика та доторкання (контактування) частин язика до певних ділянок верхнього піднебіння, зубів, губів.

Спосіб творення звуків ґрунтується на результаті контактування і характеристиці ротової порожнини та тих зусиль, які необхідно докласти, щоб відбувся чи не відбувся контакт між органами творення (місцями творення) звуків та язиком (інструментом, що знаходить своє місце в ротовій порожнині). Щодо участі ротової порожнини розрізнялися звуки *внутрішнього і зовнішнього* творення. Внутрішнє творення відображало рівень контакту пасивних і активних органів та давало змогу з'ясувати, що звуки виникають через сильне (повне), легке (слабке) контактування.

У процесі внутрішнього породження звуків на характеристику та розрізнення їх впливала і форма контакту, яка визначалася звуконосним струменем повітря через ротову порожнину, де утворювалися або не утворювалися перепони для його руху. Якщо повітря (голос) рухалося без перешкод – звуки класифікували як голосні, із ледь помітними перепонами – як напівголосні (легке контактування).

Проходження повітря через зімкнення, проривання органів мовлення стало підставою для виокремлення *зімкнених* приголосних звуків; своєрідне протискання струменя повітря через щілини утворило *щілинні* (фрикативні, спіранти) приголосні звуки. Приголосні звуки породжуються лише контактено, «коли на шляху руху повітря виникають «шлюзи», «греблі», інші перепони, що утворюються через зімкнення чи тісне зближення пасивних та активних органів артикуляції [16, С. 19]. Кореляція *безконтактності-контактності* в

роботі органів мовлення стала інструментом розрізнення та поділу звуків на голосні та приголосні.

Очевидно, спостереження за доланням струменем повітря перешкод і стало підставою для виокремлення *закритих* (приголосні), *напівзакритих* (напівголосні), *відкритих* (голосні) звуків. О. Хамрай зазначає, що тип перешкод є основою класифікації давньоіндійських звуків на: «вокоїди, зімкнені приголосні, «проміжні» напівголосні та щілинні [14, С. 90].

Зовнішніми ознаками щодо творення звуків визначено «характер дії голосу та резонаторів», згідно з якими звуки диференційовано на вокалізовані або невокалізовані, придихові або непридихові, назалізовані або неназалізовані.

За висновками науковців (Т. Амірова, С. Гончаренко, Б. Ольховиков, Ю. Рождественський), класифікація давньоіндійських звуків є **градуальною**, оскільки простежується ступінювання їх за контактом творення в ротовій порожнині (повне і легке), за відкриттям ротової порожнини (закриті, напівзакриті і відкриті); за місцем творення (від глоткових до зубних). Градуальність покладено в основу створення алфавіту деванагарі, передбаченого для письмової фіксації санскриту, у якому нараховується 47 знаків на позначення звуків.

Висновок. Отже, в процесі дослідження встановлено, що індійська лінгвістична традиція є однією з найдавніших в історії фонетичних мовознавчих надбань, де аналіз фонетичних явищ здійснювався на засадах принципів партиципативності, фоноцентризму та споконвічної людяності мови – усного збереження сутності богонатхненних Вед, у яких призначення звука – бути правильно вимовленим і почутим. На основі емпіричних досліджень породження мовлення давніми індійцями укладені перші наукові праці з фонетики («Шикша», «Пратишак'я», «Чхандас», «В'якарана», «Нірукта», «Джйотиш», «Кальпа», «Брахмани», «Аштадх'яї» тощо), у яких простежено систему впорядкованої характеристики звуків ведичної мови без зв'язку з системою письма. Опис та класифікацію звукових елементів здійснено на підставі анатомічного й атомістичного підходів, фонетичного методу та артикуляційно-акустичного принципу, що становлять основу фонетичної бази в системі мовознавства. Особливою ознакою класифікації звуків ведичної мови є градуальність. Основними методами опанування майбутніми вчителями української мови генези фонетики в індійській лінгвістичній традиції визначено методи та методичні прийоми суб'єкт-суб'єктної взаємодії в системі «викладач-студент-лінгвістична інформація».

Подальші наукові розвідки вбачаємо в студіюванні фонетичної та фонологічної систем «Восьмикнижжя» індійського граматики Паніні та алфавіту деванагарі як підґрунтя для розвитку фонетико-фонологічної термінології.

Література:

1. Радчук В.Д. Мова в Україні: стан, функції, перспективи. *Мовознавство*. 2002. №2–3. С. 39–45.

2. Тищенко К.М. Долітописна мовна історія українців. Київ-Дрогобич : «Побсвіт», 2016. 756 с.
3. Практикум з методики навчання мовознавчих дисциплін у вищій школі: навч.посіб / О. М. Горошкіна, С. О. Караман, З. П. Бакум, О. В. Караман, , О. А. Копусь / За заг.ред. О. М. Горошкіної та С. О. Карамана . Київ : «АКМЕ ГРУП», 2015. 250 с.
4. Wilke A., Moebus O. Sound and Communication: An Aesthetic Cultural History of Sanskrit Hinduism. New York: Walter De Gruyter Inc., 2011. Pp.1112. URL: https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/rsr.12043_15 (дата звернення: 18.09.2022).
5. Subramaniy Iyer K. A.The Vakyapadiya of Bharṭṥhari with the vṛtti. Deccan College. Postgraduate and Research Institute. Poona. 1965, 137 p. URL: <https://fdocuments.us/document/iyer-vakyapadiya-brahmakanda-translation-55844712ecd92.html?page=3> (дата звернення: 18.09.2022).
6. Видунас В. Классификация звуков в фонетических трактатах древней Индии. *Вопросы философии*. 2014. №6. С.106–110.
7. Staal F. The independence of rationality from literacy. Archives Européennes de Sociologie. European Journal of Sociology 30. P., 1989.
8. Murty T.R.V. The Central Philosophy of Buddhism. London: Georg Allen and Unwin Ltd, 1955. 382 p.
9. Robins R.H. A Short History of Linguistics. Bloomington. London: Indiana University. Press, 1967. 248 p.
10. Кузнецова Г.П. Лінгвофілософські та лінгводидактичні основи генези фонетики як галузі знань про звукову будову мови. *Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка. Серія: Педагогічні науки*. Глухів, 2021. Вип.2 (46). С.90-103. DOI: 10.31376/2410-08972021-2-46-90-103.
11. Гадамер Г.-Г. Истина і метод. Основи філософської герменевтики / перекл. з нім. О. Мокровольського. Київ: «Юніверс», 2000. Т1. 464 с.
12. Удовиченко Г.М. Загальне мовознавство. Історія лінгвістичних учень. Київ : «Вища школа», 1980. 217 с.
13. Захарьин Б.А. Квантование звукового потока древнеиндийскими лингвистами : аналитико-таксономический и функциональный подходы. *Вопросы философии*. 2014. №6. С.112–110.
14. Хамрай О.О. Понятійний апарат Давньоіндійської лінгвістичної традиції в контексті сучасної фонологічної термінології. *Східний світ*. 2015. №1. С. 84 – з 91 URL: <https://oriental-world.org.ua/en/Archive/2015/1/11> (дата звернення: 22.09.2022).
15. Deshpande M. Śaunakīya Caturādhyāyikā: A Prāṭisākhya of the Śaunakīya Atharvaveda, with Commentaries Caturādhyāyībhāṣya, Bhārgava-Bhāskara-Vṛtti and Pañcasandhi. Harvard, 1997. 821s.
16. Лысенко В.Г. Генезис учения об атомах как проблема языка и мышления. *Вопросы философии*. 2014. №6. С.106–110.
17. Renou L. Terminologie grammaticale du sanskrit. Bibliothèque de l'école des hautes études. [Sciences historiques et philologiques] Fasc. 280, 281. Paris, 1942. https://michaelmeyer.fr/renou-terminologie/renou_terminologie.pdf (дата звернення: 11.09.2022).
- 18.Sarup L. The Nighaṅṭu and the Nirukta. The oldest Indian treatise on etymology, philology and semantics. Text and translation by Lakshman Sarup. Delhi; Varanasi; Patna, 1967. 688 s. URL: <https://ia800909.us.archive.org/21/items/nighantuniruktao00yaskuoft/nighantuniruktao00yaskuoft.pdf> (дата звернення: 11.09.2022).
19. Руда Н. Лінгвістичні вчення доби Античності. URL: <http://www.pinax.com.ua/wp-content/uploads/2016/02/Stattia-Ruda-1.pdf> (звернення 05.09.2022).
20. Ригведа. Избранные гимны / Перевод, комментарий и вступ. статья Т.Я.Елизаренковой. URL: <https://djvu.online/file/zqMaUi6CUFFfY> (дата звернення: 11.11.2022.).

References:

1. Radchuk, V.D. (2002). *Mova v Ukraini: stan, funktsii, perspektyvy* [Language in Ukraine: state, functions, prospects]. *Movoznavstvo – Linguistics*, 2-3, 39–45. [in Ukrainian].
2. Tyshchenko, K.M. (2016). *Dolitopysna movna istoriia ukrainsiv* [Prehistoric linguistic history of Ukrainians]. Kyiv-Drohobych : “World”. [in Ukrainian].
3. Horoshkina, O.M., Karaman, S.O. (Eds.). (2015). *Praktykum z metodyky navchannia movoznavchlykh dystsyplin u vyshchii shkoli* [Workshop on the methods of teaching linguistic disciplines in higher education]. Kyiv : “ACME GROUP”. [in Ukrainian].
4. Wilke, A., Moebus, O. (2011). *Sound and communication: An aesthetic cultural history of sanskrit hinduism*. New York : Walter De Gruyter Inc. Retrieved from https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/rsr.12043_15 [in English].
5. Subramaniy Iyer, K.A. (1965). *The vakyapadiya of bhartṛhari with the vṛtti*. Poona : Deccan College. Postgraduate and Research Institute. Retrieved from <https://fdocuments.us/document/iyer-vakyapadiya-brahmakanda-translation-55844712ecd92.html?page=3> [in English].
6. Vidunas, V. (2014). *Klasyfikatsiia zvukov v fonetycheskykh traktatakh drevnei Yndyy* [Classification of Sounds in Phonetic Treatises of Ancient India]. *Voprosi fylosofyy – Questions of Philosophy*, 6, 106–110. [in Russian].
7. Staal, F. (1989). The independence of rationality from literacy. *Archives Européennes de Sociologie. European Journal of Sociology*, 30.P. [in English].
8. Murty, T.R.V. (1955). *The central philosophy of buddhism*. London : Georg Allen and Unwin Ltd. [in English].
9. Robins, R.H. (1967). *A Short history of linguistics*. Bloomington. London : Indiana University. Press. [in English].
10. Kuznetsova, H.P. (2021). *Linhvofilosofski ta lnhvodydaktychni osnovy henezy fonetyky yak haluzi znan pro zvukovu budovu movy* [Linguophilosophical and linguodidactic bases of the genesis of phonetics as a branch of knowledge about the sound structure of language]. *Visnyk Hlukhivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Oleksandra Dovzhenka – Bulletin of the Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University*, 2(46), 90–103. DOI: 10.31376/2410-08972021-2-46-90-103. [in Ukrainian].
11. Hadamer, G.-H. (2000). *Istyna i metod. Osnovy filofsokoi hermenevtyky* [Truth and method. Fundamentals of philosophical hermeneutics]. (O. Mokrovolsky trans. from ger.) Kyiv : “Universe”. [in Ukrainian].
12. Udovychenko, H.M. (1980). *Zahalne movoznavstvo. Istoriiia lnhvistychnykh uchen* [General linguistics. History of linguistic studies]. Kyiv : “Higher school”. [in Ukrainian].
13. Zakharyn, B.A. (2014). *Kvantovanye zvukovoho potoka drevneyndyiskymy lnhvystamy: analytyko-taksonomycheskyi y funktsyonalnii podkhodi* [Quantization of sound flow by ancient Indian linguists: analytical-taxonomic and functional approaches]. *Voprosi fylosofyy – Questions of Philosophy*, 6, 112–110. [in Russian].
14. Khamrai, O.O. (2015). *Poniatiinyi aparat Davnoindiiskoi lnhvistychnoi tradytsii v konteksti suchasnoi fonolohichnoi terminolohii* [Conceptual apparatus of the Ancient Indian linguistic tradition in the context of modern phonological terminology]. *Skhidnyi svit – Eastern world*, 1, 84–91 Retrieved from <https://oriental-world.org.ua/en/Archive/2015/1/11> [in Ukrainian].
15. Deshpande, M. (1997). *Śaunakīyā Caturādhyāyikā: A Prātiśākhya of the Śaunakīya Atharvaveda. Bhārgava-Bhāskara-Vṛtti and Pañcasandhi*. Harvard. [in Orommo].
16. Lysenko, V.H. (2014). *Henezys uchenyia ob atomakh kak problema yazyka y mishlenyia* [Genesis of the doctrine of atoms as a problem of language and thinking]. *Voprosi fylosofyy – Questions of Philosophy*, 6, 106–110. [in Russian].

17. Renou, L. (1942). Terminologie grammaticale du sanskrit. *Bibliothèque de l'école des hautes études. [Sciences historiques et philologiques]*, 280, 281. Paris. Retrieved from https://michaelmeyer.fr/renou-terminologie/renou_terminologie.pdf [in English].
18. Sarup, L. (1967). *The Nighaṅṭu and the Nirukta. The oldest Indian treatise on etymology, philology and semantics*. Delhi; Varanasi; Patna. Retrieved from <https://ia800909.us.archive.org/21/items/nighantuniruktao00yaskuoft/nighantuniruktao00yaskuoft.pdf> [in English].
19. Ruda, N. (n.d.). *Linhvistychni vchennia doby AntychnostiL [inguistic doctrines of Antiquity]*. Retrieved from <http://www.pinax.com.ua/wp-content/uploads/2016/02/Stattia-Ruda-1.pdf> [in Ukrainian].
20. Elizarenkova, T. Y. (n.d.). Yzbrannie hymni [Selected hymns]. *Rigveda*. Retrieved from <https://djvu.online/file/zqMaUi6CUFFfY> (accessed 11.11.2022). [in Russian].